

Vitaliy Kovalchuk

ŚWIADOMOŚĆ PRAWNA W OKRESIE POSTSOWIECKIM: Z DOŚWIADCZENIA WSPÓŁCZESNEGO UKRAIŃSKIEGO KONSTYTUCJONALIZMU

Zarówno prawo, jak i świadomość prawna pozostają w ścisłym związku z polityką. Prawne poglądy i normy, zawierają pojęcia ludzi o prawie, prawach i obowiązkach obywateli, które określają stosunki polityczne w społeczeństwie. Koncepcje polityczno-prawne oraz normy regulujące tę dziedzinę ludzkiej aktywności znajdują wyraz w kierowniczych dokumentach państwowych, w konstytucjach oraz innych aktach normatywnych, przy czym prawo jest jednym z licznych środków wyrażenia decyzji politycznych, konsolidacji istniejących stosunków politycznych oraz utrwalania politycznego systemu społeczeństwa.

Świadomość prawna oraz świadomość polityczna powinny być ujmowane jako stosunkowo samodzielne formy świadomości społecznej, które jednak są wzajemnie powiązane, współzależne oraz przenikające się nawzajem. Jednocześnie świadomość prawna jak i polityka państwa kształtują się pod wpływem polityki, którą prowadzi władza państwowa. W tym kontekście warto zaznaczyć, że świadomość prawna może stanowić środek aktywnej, skutecznej i konstruktywnej regulacji stosunków władczo-politycznych, która bezpośrednio wpływa na charakter działań i akty władz publicznych, a zatem na ogół obywateli, wzmacniając legitymację władzy publicznej.

Wobec powyższego, świadomość prawna bezpośrednio dotyczy polityki władzy państwowej, a także przejawia się przez rozumienie polityki i stosunku do niej z punktu widzenia zasad prawowitości i sprawiedliwości. Taka świadomość prawna jest nierozdzielnie związana z procesem demokratycznej legitymizacji władzy publicznej, ponieważ zakłada możliwość uznania lub odmowy uznania jej sprawiedliwego charakteru i może przejawiać się w sposób aktywny. Świadomość prawna jest właściwa dla wszystkich członków społeczeństwa obywatelskiego, którzy nie pozostają na uboczu procesów politycznych zachodzących w państwie.

Współczesna Ukraina znajduje się na drodze do kształtowania demokratycznego państwa prawnego, które trudno sobie wyobrazić bez rozwiniętego społeczeństwa obywatelskiego, którego podstawą jest jednostka wykazująca duży stopień świadomości prawnej. Dla obywateli, a zwłaszcza dla przedstawicieli władzy na Ukrainie, w dalszym ciągu charakterystyczne jest jednak myślenie postsowieckie, którego nie udało się zmienić w ciągu dwudziestu dwóch lat od uzyskania przez Ukrainę niepodległości. Taki stan

rzeczy stanowi rezultat oddziaływania nie tylko czynników obiektywnych, lecz w dużej mierze także i subiektywnych. Jedną z przyczyn utrzymywania się form świadomości właściwych dla minionej epoki jest fakt, że w państwie i społeczeństwie nie rozwinęła się i nie urzeczywistniła się ideologia liberalno-demokratyczna, której zasady zostały zadeklarowane w Konstytucji Ukrainy. W tym kontekście należy zgodzić się z poglądem J. Barabasza, według którego uporczywe eksperymentowanie z liberalnymi innowacjami w dziedzinie prawa i polityki, podejmowane w warunkach faktycznego oddziaływania w świadomości i praktyce politycznej idei i dążeń doby radzieckiej, nie przyniesie oczekiwanych wyników, mało tego – może wręcz zagrażać kultywowaniu demokratycznych wartości w społeczeństwie ukraińskim¹.

Szczególnymi cechami świadomości prawnej doby postsowieckiej, które są właściwe zarówno dla przedstawicieli władzy państwowej, jak i społeczeństwa obywatelskiego, jest dominacja w świadomości oraz w polityce ideologii paternalizmu, nihilizmu prawnego, poczucia nieodpowiedzialności prawnej, zwłaszcza wewnątrz struktur władzy. Główną cechą postsowieckiej świadomości prawnej jest paternalizm totalny, który ściśle współlistnieje z utajonym lekceważeniem wszystkiego, co związane jest z władzą publiczną, a nawet z państwem jako takim, co jest jeszcze bardziej niebezpieczne. W ciągu siedemdziesięciu lat istnienia reżimu radzieckiego, usiłowano wszczepić w obywateli uczucie „rodzicielskiej troski” władzy o naród, który z kolei powinien ufać władzy publicznej, natomiast w całości zniwelowana została osobowość jednostki z jej poczuciem własnej godności.

Obecnie przejawami takiej ideologii są zbyt duże nadzieje obywateli w odniesieniu do roli państwa w zabezpieczeniu praw społeczno-ekonomicznych. Analiza ogólnonarodowej ankiety, którą przeprowadzono 17-22 maja 2013 roku, pokazuje, że 69 % obywateli Ukrainy wyraziło przekonanie, że zdecydowana większość obywateli nie potrafi przeżyć bez opieki państwa². Zgodnie z Konstytucją, państwo wzięło na siebie znaczny ciężar istotnych zobowiązań socjalnych. W tym kontekście można stwierdzić wyraźną tendencję do kształtowania w obywatelach, także pod wpływem Konstytucji i działalności interpretacyjnej sądownictwa konstytucyjnego, swoistego paternalistycznego nastawienia w odniesieniu do socjalnych zobowiązań państwa³.

Tego rodzaju oczekiwania obywateli bardzo często nie są jednak realizowane w praktyce (wspomnijmy chociażby sytuację z wypłatą emerytur uczestnikom likwidacji skutków wybuchu w Czarnobylu, „Afgańczykom” i „dzieciom wojny”), co przyczynia się do wzrostu nieufności względem władzy, a nawet do przyjęcia postawy pogardy i często prowadzi do podejmowania akcji obywatelskiego protestu. Jak świadczą wyniki wspomnianego badania socjologicznego, 27 % (o 5% więcej niż w roku ubiegłym) oby-

¹ Барабаш Ю. Г., *Нариси з конституційного права: зб. наук. пр.*, Право, 2012, с. 16.

² Соціологічне дослідження „Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба” (17-22 травня 2013 року) Фонду „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm [доступ: 15.01.2014].

³ Барабаш Ю. Г., *Нариси...*, с. 24.

wateli Ukrainy jest gotowych osobiście brać udział w akcjach protestacyjnych⁴. Główną przyczyną, która może pobudzać ludzi do wyjścia na ulicę, aby zmanifestować swój protest, jest pogorszenie się ich warunków życia. I chociaż między zamiarami a realnymi działaniami istnieje dość duża rozbieżność, niepowodzenia władzy (zwłaszcza w obszarze działań o charakterze społeczno-ekonomicznym), skutkujące znacznym pogorszeniem dobrobytu obywateli, mogą doprowadzić do nieodwracalnych procesów, które swoją rozległością i natężeniem będą znacznie przeważać „stopień natężenia” protestu narodu, który można było obserwować w okresie „pomarańczowej rewolucji” 2004 roku. W tej sytuacji, niebezpieczeństwo będzie polegać na tym, że nastroje protestów będą niemożliwe do kontrolowania ani przez władzę, ani przez opozycję.

Przejawem ideologii paternalistycznej jest również lekceważenie przez władzę państwa praw i wolności, połączone z brakiem wiary obywateli we własne siły, aby w razie konieczności bronić swych praw. W okresie niepodległości Ukrainy władze niezmiennie deklarują poparcie dla kluczowej tezy ideologii liberalnej, która zawiera się w postulatcie „państwo dla człowieka”, z drugiej jednak strony swoją działalnością stale pokazują, iż w rzeczywistości kierują się tezą przeciwną. Dobitym przykładem tego jest częste nieprzestrzeganie praw człowieka, w tym praw o fundamentalnym znaczeniu dla jednostki (prawo do wolności myśli i słowa, prawo do własności, prawo do pokojowych zgromadzeń itp.). Nie przypadkowo według eksperckiej oceny międzynarodowej niepaństwowej instytucji badawczej Freedom House, Ukraina należy do grona krajów „częściowo wolnych”, dla których charakterystyczne jest naruszanie praw politycznych i obywatelskich, panowanie korupcji, naruszanie zasad rządów prawa oraz dominacja w życiu politycznym jednej partii politycznej.

Jednak sami obywatele nie zawsze są świadomi tego, że posiadają przyrodzone i niezbywalne prawa. Mało tego, dla większości obywateli mechanizm obrony tych praw jest nieznanym. Tylko w sytuacji pełnej rozpaczy obywatele zwracają się do sądu, w sposób zorganizowany wyrażają niezadowolenie czy niezgodę z działalnością (lub bezczynnością) władz publicznych. Wyraźnym świadectwem opisywanego stanu rzeczy są wyniki badania służby socjologicznej, przeprowadzone od 27 lutego do 5 marca 2009 roku. Na pytanie: „który sposób obrony praw człowieka jest najbardziej efektywny na Ukrainie”, 31,4% obywateli odpowiedziało – „trudno powiedzieć”⁵.

Następną cechą postsowieckiej świadomości prawnej jest nihilizm prawny. Stanowi on deformację świadomości prawnej osoby i społeczeństwa, polegającą na uświadomionym ignorowaniu wymagań prawa, negacji doniosłości norm i zasad prawa lub lekceważącym nastawieniem w stosunku do nich. Przyczyny takiej deformacji świado-

⁴ Соціологічне дослідження „Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба” (17-22 травня 2013 року) Фонду „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_neutralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm [доступ: 15.01.2014].

⁵ Соціологічне дослідження „Який спосіб захисту прав людини є найбільш ефективним в Україні (динаміка, 2006 - 2009)”, www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=205 [доступ: 15.01.2014].

mości prawnej są bardzo głębokie. Po pierwsze, stanowią rezultat nihilistycznych tradycji – w ciągu całego okresu istnienia ZSRR formował się nihilistyczny stosunek do norm prawnych, mający związek z działaniami władzy stanowiącymi naruszenie zasad sprawiedliwości, wolności i równości. Marksistowska ideologia interpretowała zjawisko państwa i prawa nie jako instytucje, których główną funkcją a zarazem wartością było zabezpieczenie interesów i potrzeb człowieka i społeczeństwa, lecz zgodnie z wypowiedzią W. Lenina, jako „aparatus przymusu” i „środek przymusu” jednej klasy w stosunku do innej. Właśnie w tym okresie, na poziomie państwowym, próbowano uzasadniać idee o obumieraniu państwa i prawa w warunkach ustroju socjalistycznego, o przewadze światowej proletariackiej rewolucji nad prawami człowieka, o priorytecie uchwał komunistycznej partii wobec prawa itp.

Po drugie, nihilizm prawny jest przyczyną kryzysu władzy, która okazała się nieefektywna zarówno w działaniach gospodarczych jak i politycznych, co doprowadziło do niestabilności ekonomicznej, inflacji, walki o władzę, korupcji funkcjonariuszy oraz deficytu profesjonalizmu urzędników państwowych. Lekceważący stosunek obywateli do prawa, zwłaszcza do Konstytucji, w dużej mierze spowodowany jest tym, że sami przedstawiciele władzy, włącznie z wyższymi funkcjonariuszami państwowymi, nie zawsze sumiennie przestrzegają obowiązującego prawa. Oczywiście, jest to jedna z przyczyn tego, że zgodnie z wynikami badania socjologicznego z 2008 roku, tylko jedna trzecia obywateli Ukrainy uważa za święto Dzień Konstytucji, przy tym tylko 5% uważa, że to święto jest ważne. Jednocześnie święto 1 Maja uważa za uroczyste święto 25% respondentów⁶.

Po trzecie, niedoskonałość ustawodawstwa, w pierwszej kolejności Konstytucji, której poszczególne normy są praktycznie niewykonalne (przede wszystkim normy, określające standardy praw socjalnych), wywołuje poczucie braku ochrony prawnej u znacznej części obywateli. Właśnie z tego względu, że znaczna liczba ustaw, zdaniem społeczeństwa, w większym lub mniejszym zakresie narusza prawa i wolność człowieka (przykładem są reakcje przedstawicieli średniego i drobnego biznesu w związku z przyjęciem Podatkowego Kodeksu Ukrainy), ukształtowania na Ukrainie obywatela odznaczającego się dużym stopniem świadomości prawnej można spodziewać się tylko w dalekiej perspektywie.

Po czwarte, nihilizm prawny jest skutkiem nieefektywnej działalności w obszarze stosowania prawa. W szczególności dotyczy to niedoskonałości mechanizmu wprowadzenia w życie uchwalonych aktów normatywnych, które wywołują wśród obywateli postawę kwestionującą legitymację działań funkcjonariuszy różnych poziomów, prawomocność aktów stosowania prawa, działań sądowych i organów ochrony porządku prawnego. W związku z tym aktualne wydają się wyniki kolejnego badania socjologicznego, przeprowadzonego na początku kwietnia 2012 r., w którym ludność negatywnie oceniła działalność systemu ochrony porządku prawnego na Ukrainie. Mianowicie, działalność milicji pozytywnie oceniło tylko 26% obywateli, a negatywnie – 64%; działalność pro-

⁶ Соціологічне дослідження „Як Ви ставитеся до Дня Конституції України (динаміка, 2003-2008)”, www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=150 [доступ: 15.01.2014].

kuratury – pozytywnie 23%, negatywnie 64%; działalność sądów – pozytywnie 20%, negatywnie – 69%⁷. Istnieją więc podstawy, żeby uważać, że po ostatnich sprawach wzbudzających duży rozgłos w społeczeństwie (w pierwszej kolejności sprawa gwałtu we Wradziejówce), gdzie głównymi sprawcami okazali się pracownicy organów ścigania, poziom zaufania do tych organów w społeczeństwie gwałtownie się obniżył.

Opisywana sytuacja jest wysoce niebezpieczna, ponieważ wywołuje wśród obywateli dążenie do unikania prawnej odpowiedzialności, obchodzenia prawa, a nawet przeprowadzania samosądów. Tylko 38% mieszkańców Ukrainy uważa za niedopuszczalny „sąd Lyncha”, natomiast według 35% badanych samosąd jest, co do zasady, niedopuszczalny, w poszczególnych przypadkach może być jednak usprawiedliwiony. 19% respondentów jest pewnych, że w warunkach panujących na Ukrainie, jest to jedyny sposób wymierzania sprawiedliwości.

Oznaką postsowieckiej świadomości prawnej jest poczucie prawnej nieodpowiedzialności zarówno państwa, jak i osoby przed państwem. Na Ukrainie, jak i w większości państw posttotalitarnych, które przechodzą proces demokratycznej transformacji, charakterystyczny jest brak odpowiedzialności władz publicznych przed społeczeństwem. W dużej mierze taka postawa spowodowana jest posiadaniem immunitetu przez poszczególnych funkcjonariuszy państwowych: prezydenta, deputowanych, sędziów. Oczywiście zasadność objęcia immunitetem tej kategorii osób nie ulega wątpliwości, jednakże powinien to być wyłącznie immunitet częściowy, gwarantujący ich niezależność i bezstronność w sferze wykonywania przysługujących im kompetencji, w żadnym razie nie może on przybierać postaci przywileju, który stawiałby ich ponad obowiązującym prawem. Norma prawna obdarzona jest mocą prawną, dotyczy przeciętnych obywateli, a także tych, którzy brali udział w jej przygotowaniu i przyjęciu oraz tych, którzy występują jako gwaranci jej przestrzegania. W odniesieniu do przedstawicieli władzy można powiedzieć, że to właśnie oni powinni być wzorem bezwzględnego przestrzegania nie tylko norm prawnych, lecz także etycznych.

W ustawodawstwie Ukrainy nie jest przewidziana, na przykład odpowiedzialność Prezydenta za naruszenie Konstytucji i praw Ukrainy, jak i przysięgi prezydenckiej. Odnosi się wrażenie, że status gwaranta Konstytucji wyklucza możliwość naruszenia przez Prezydenta przepisów Ustawy Zasadniczej. Tylko w razie dopuszczenia się przez niego zdrady państwa albo innego przestępstwa, Prezydent może zostać usunięty ze stanowiska w trybie impeachmentu (art. 111 Konstytucji Ukrainy). Choć przeprowadzenie tej procedury jest dosyć problematyczne, ponieważ Prezydent może zostać usunięty ze stanowiska większością trzech czwartych głosów deputowanych Rady Najwyższej Ukrainy oraz ze względu na brak szczegółowych normatywnych aktów, które wyznaczałyby status prawny podmiotów tej procedury oraz zasady jej przeprowadzenia.

⁷ Соціологічне дослідження „Оцінка населенням правоохоронної системи. Ставлення українців до самосуду” (квітень 2012 року) Фонду „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/1756.htm [доступ: 15.01.2014].

Ponadto 10 grudnia 2003 roku, Trybunał Konstytucyjny Ukrainy w swojej Decyzji № 19-пп/2003 dokonał interpretacji artykułu 105. Konstytucji regulujący zagadnienie nietykalności Prezydenta w następujący sposób: „Na czas wykonania uprawnień Prezydent Ukrainy nie ponosi odpowiedzialności prawno-karnej, przeciw niemu nie może być więc wszczęta sprawa karna”⁸. Swoje stanowisko sąd konstytucyjny potwierdził w 2012 roku, poprzez skierowanie wniosek № 2-в/2012 dotyczącego konieczności wniesienia projektu ustawy o wprowadzeniu zmian do Konstytucji Ukrainy dotyczących gwarancji nietykalności poszczególnych osób pełniących funkcje publiczne⁹.

Należy jednak zauważyć, że nie tylko poszczególni funkcjonariusze państwowi, którym przysługuje immunitet, mają możliwość funkcjonowania poza prawem i unikania wymiaru sprawiedliwości. Dotyczy to także znaczącej części urzędników państwowych, którzy legitymując się przynależnością partyjną lub wykazując lojalność względem władzy, nabywają swego rodzaju, immunitet „nieoficjalny”. Wprawdzie władza państwowa czasami stara się demonstrować obywatelom swój obiektywizm i zaangażowanie w kwestie walki z korupcją (można wspomnieć chociażby sprawę karną wszczętą przeciw byłemu rektorowi Uniwersytetu Narodowego Państwowej Służby Podatkowej), jednak takie działania ze strony władzy mają epizodyczny charakter i trudno doszukać się tutaj działań systemowych. Na Ukrainie, będącej państwem postsowieckim, aktualny jest także problem wyrывkowego wymiaru sprawiedliwości, na co nieraz wskazywały instytucje międzynarodowe.

Model postsowieckiej świadomości prawnej odnoszący się do stopnia odpowiedzialności prawnej nadal pozostaje charakterystyczny także dla znacznej części przeciętnych obywateli Ukrainy. Przekonanie, że każda osoba w dużej lub małej mierze ponosi odpowiedzialność przed państwem, nie stało się dominantą świadomości prawnej dla części ukraińskiego społeczeństwa. Poza tym obywatele nie uświadamiają sobie, że obok szerokiego spektrum praw i wolności demokratycznych, ciężą na nich także konstytucyjne obowiązki, ograniczające sferę ich wolności, dlatego trudno mówić o kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego o wysokim poziomie świadomości prawnej. Do obowiązków konstytucyjnych należy nakaz przestrzegania Konstytucji i praw państwa, obowiązek płacenia podatków, obowiązek obrony ojczyzny itp. Konstytucje poszczególnych państw demokratycznych (na przykład Niemiec) zawierają wymóg, że obywatele są obowiązani bronić konstytucyjnego ustroju oraz wolnych, demokratycznych procesów.

Przestrzeganie konstytucji i praw jest obowiązkiem każdego obywatela, nawet jeżeli jego zdaniem prawo jest w stosunku do niego niesprawiedliwe, o ile nie prowadzi to do naruszenia praw podstawowych. Jednocześnie obywatel może podejmować wszelkie legalne środki zmierzające do zmiany nieakceptowanych przez niego rozwiązań prawnych. Poza tym, świadomy prawa obywatel musi spodziewać się zastosowania wobec niego sankcji przewidzianych w przypadku nieprzestrzegania przez niego obowiązują-

⁸ Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2002-2003, відпов. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов, Юрінком Інтер, 2004, Кн. 4, с. 467.

⁹ Висновок Конституційного Суду України від 27 серпня 2012 року № 2-в/2012, Вісник Конституційного Суду України 2012, № 5, с. 48.

cych przepisów. Diametralne przeciwstawne rozumienie obywatelskich obowiązków można obserwować w okresie przeprowadzania wyborów, kiedy to obywatele, korzystający z praw wyborczych lub sprawujący funkcję członka komisji wyborczej, świadomie naruszają prawo wyborcze w celu zapewnienia korzyści poszczególnym kandydatom lub ugrupowaniom politycznym, spodziewając się jednocześnie uniknięcia odpowiedzialności prawnej. Wiele podobnych przykładów można by przytoczyć, analizując nie tylko sferę aktywności politycznej, lecz także inne obszary życia człowieka, przy czym trudno nie zgodzić się ze stanowiskiem międzynarodowej instytucji Freedom House, zgodnie z którym Ukrainę należy zaliczyć do grupy państw „częściowo wolnych”.

Streszczenie

Autor analizuje rolę świadomości prawnej w kształtowaniu obywatelskiego społeczeństwa i demokratycznego państwa prawnego. Przedmiotem badania są właściwości świadomości prawnej obywateli doby postsowieckiej. Zdaniem autora do cech charakterystycznych dla świadomości prawnej w warunkach współczesnej Ukrainy, występujących zarówno u przedstawicieli władz publicznych jak i u członków obywatelskiego społeczeństwa, należy dominacja ideologii paternalizmu, nihilizm prawny, poczucie deficytu prawnej odpowiedzialności zarówno w świadomości obywateli, jak i w praktyce politycznej.

Słowa kluczowe: świadomy prawa obywatel, społeczeństwo obywatelskie, władza publiczna, ideologia paternalizmu, nihilizm prawny, nieodpowiedzialność prawna

Features of Legal Consciousness in the Post-Soviet Period: the Experience of the Modern Ukrainian Constitutionalism

Summary

The author analyses the role of legal consciousness in the formation of civil society and a democratic state. The author focuses on peculiarities of legal consciousness characteristic of the post-Soviet citizens. In his view the ideology of paternalism, legal nihilism and the sense of the deficit of legal responsibility still prevail both in political practice and in minds of ordinary citizens. The mentioned phenomena constitute thus the distinctive features of the legal consciousness in modern Ukraine. They are common both to the representatives of the public authority and to members of the civil society.

Key words: the citizen with a high degree of legal consciousness, civil society, public authorities, ideology of paternalism, legal nihilism, legal irresponsibility